

УДК 159.98

Барко В.І., д. психол. н., професор кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій ХНУВС;

Макаренко П.В., к. психол. н., доцент, заступник начальника з навчально-методичної роботи факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Стаття присвячена висвітленню теоретичних підходів до діагностики мотиваційних стратегій працівників органів внутрішніх справ і представляє результати авторського дослідження психодіагностичних можливостей методики «Конструктивність мотивації».

Ключові слова: психологічна діагностика, мотиваційні стратегії, мотивація досягнень, мотивація відношення.

Статья посвящена рассмотрению теоретических подходов к диагностике мотивации мотивационных стратегий сотрудников органов внутренних дел и представляет результаты авторского исследования психодиагностических возможностей методики «Конструктивность мотивации».

Ключевые слова: психологическая диагностика, мотивационные стратегии, мотивация достижения, мотивация отношения.

Соціалізація людини як особистості означає, що вона є суб'єктом цих процесів, саме тому надзвичайно важливе значення має мотивація людини і, відповідно, типологія мотивації. На тлі значної кількості різного роду типологій [1; 2; 3; 4; 6], важливо виділити причинну типологію, підстави якої дозволяють протиставити її традиційним описовим. Причинна типологія не лише впорядковує відносини від індивідуального до типологічного, але і пояснює їх істотними відмінностями способів взаємодії внутрішнього і зовнішнього, які виступають провідними, глибинними мотивами цієї взаємодії [2].

Як відомо, основними параметрами особистості, за якими заломлюється сутність основних способів взаємодії внутрішнього і зовнішнього, є: а) спрямованість, що представляє людину як особистість і як суб'єкта діяльності в мотивах і інших регулятивних утвореннях; б) активність, що представляє людину як індивідуальність в характерологічних утвореннях; в) реактивність, що представляє людину в темпераменті і інших індивідуально-індивідних утвореннях. Разом вони створюють можливості, які представляють людину як цілісне утворення, що має родову сутність і відповідні їй родові і індивідуально-своєрідні здібності, нахили і обдарування, які виявляються як властивості особистості. За кожним із цих основних параметрів опис типів не є вичерпним: він лише означає сутність індивідуально-своєрідного в людині. Ця сутність в даному випадку розглядається з точки зору процесів інтерактивних процесів соціалізації [3; 4].

Свого часу Б.Г. Ананьєв виокремив основні чотири макрохарактеристики людини як індивіда, суб'єкта (діяльності), особистості та індивідуальності [1]. У моделі особистості кожна з них опосередковується активністю людини.

Завдяки профілям властивостей особистості за параметрами реактивності і активності можливо отримати наочне уявлення про те, як через темперамент і характер, а також через інші, супутні властивості в структурі особистості, виявляється представленість цілісної людини як індивіда і індивідуальності.

Причинні типології індивідуальних відмінностей спираються на уявлення про єдність світу, але їх основним змістом і сенсом є єдність особистості і відносна незалежність людини, що дозволяє пояснити і регулювати її поведінку. У цих типологіях в якості принципів побудови об'єднуються реактивність і активність, афект і інтелект, відносини і мотивація. Способи функціонування цих особистісних утворень виступають як смислотвірні мотиви і, водночас, як характеро- і темпераментотвірні форми залученості особистості до діяльності. При такому об'єднанні мотивації, темпераменту і характеру вирішується проблема підстав причинних типологій і вузлове питання дослідження характеру, поставлене С.Л. Рубінштейном, в плані переходу від ситуативних мотивів до стійких особистісних спонукань [5].

Слід відзначити, що повноцінна діагностика темпераменту і характеру виявляється залежною від необхідності адекватного аналізу мотивації людини. Відповідно, підстави причинних типологій темпераменту і характеру знаходяться в єдиному вузлі з підставами типології мотивації. Формування людської мотивації здійснюється у процесі оволодіння дитиною основними способами діяльності як втіленими мірами її активності і реактивності. Саме динаміка останніх відповідає сутності становлення урівноваженої поведінки, спочатку пов'язаної з домінуванням реактивності, яка виражається у безпосередності дитячої поведінки. Тому спочатку формується не змістовна, а динамічна сторона мотивації. При цьому істотними є як високо генералізовані особливості нервової системи, так і обставини залученості дитини до різних ситуацій її життєдіяльності.

Реактивність і зростаюча активність людини в онтогенезі, які проявляються в темпераменті і характері, поступово розширюють особистісний сенс індивідуально-своєрідних способів і стилю діяльності. Формується більш адекватна самооцінка, мовленнєва саморегуляція поведінки починає домінувати над сенсорною. У цілому, подібно до того як основні способи діяльності спочатку визначають формування мотивації, так і пізніше вони (одночасно з властивостями характеру) забезпечують розвиток змістовного плану мотивації.

Таким чином, способи діяльності виступають не лише основоположними чинниками темпераменту і характеру, але і основами мотивації. При цьому динамічна сторона мотивації звернена до темпераменту, а змістовна – до характеру; це означає, що в мотивації здійснюється синтез реактивності і активності людини, представлений індивідуально-своєрідними особливостями саморегуляції поведінки.

В узагальненій формі ці особливості саморегуляції виступають як програми, що склалися у сфері спілкування, стратегії поведінки, що мають моральне значення і пов'язані з образом "Я". Тому діагностика типології мотивації цілком природно може спиратися не лише на опосередковане її пізнання через синтетичний прояв властивостей реактивності і активності, але й на безпосереднє виявлення стратегій поведінки. Оптимальними засобами в першо-

му випадку є методики, спрямовані на отримання розгорнутих структур мотивації з багатьох її складових, а в другому – ціннісно-орієнтовані методики [6]. В обох випадках доцільно використовувати проєктивні методики, особливо якщо необхідно виявити основні стратегії поведінки; типи цих стратегій є змістовною основою побудови причинної типології мотивації [7].

Причинна типологія мотивації адекватна бімодальному представленню спонукання, оскільки його складові вектори активності і реактивності мають протилежні напрями. Ця точка зору співпадає з підходами (В.Г. Асеев, О.П. Єлисеєв) відповідно до якого бімодальність будь-якого активно-дієвого спонукання полягає в суперечливій єдності позитивного переживання бажаного стану дійсності і, одночасно, негативного переживання наявного її стану; залежно від різного співвідношення цих модальностей утворюються спонукання з переважанням тієї або іншої емоційної модальності (позитивної або негативної, у вигляді потягу або необхідності тощо) [3]. Причинна типологія мотивації змістовніша за своїм сенсом, оскільки припускає не лише позитивно-негативну інтонацію спонукань, що відповідає темпераменту, але і смислове їх наповнення, пов'язане з характером і змістом діяльності.

Причинна типологія мотивації не припускає розподілу на вищі і нижчі стратегії і типи поведінки. Нерівноправність стратегій, типів мотивації виникає тоді, коли типологія є непричинною, тобто такою, яка не має внутрішнього критерію свого системного утворення. За внутрішнім критерієм самоактуалізації людини причинна типологія мотивації спирається на чотири рівноправні і незалежні стратегії поведінки. Кожна стратегія має власну причину мотивації, а усі чотири разом представляють її змістовне теоретичне пояснення. Причинна типологія мотивації має власний внутрішній критерій змістовної побудови, об'єднує подібні типології темпераменту і характеру, які спільно застосовуються для інтегральної характеристики індивідуальності. Єдиний клас причинних типологій дозволяє здійснити порівняльну міжмодальну діагностику основних особистісних властивостей. Стає можливим оперативне встановлення не лише актуалізованих можливостей людини, але і її потенціалу (інтелектуального, морального тощо) стосовно основних видів діяльності, типів професій і спеціалізацій навчання. За словами С. Л. Рубінштейна, таким чином встановлюється специфіка людини – в мірі співвідношення самовизначення і визначення іншою, тобто у мірі активно-реактивної включеності особистості у діяльність, що є основою причинних типологій [5].

Провідні мотиви втілюють чотири основні підструктури взаємодії внутрішнього і зовнішнього, які розгортаються у відповідні мотиваційні стратегії. Однією з підстав такої типізації є уявлення про існування об'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі діяльності і навчання (В. А. Якунін, О.П. Єлисеєв) [3].

Подібний підхід дозволяє виокремити чотири дихотомічні мотиваційні стратегії (таблиця. 1).

1. Об'єктна (екстравертована) – полягає у тенденції до об'єктивізації зміни поведінки.

2. Суб'єктна (інтровертована) – полягає у тенденції до суб'єктивізації зміни поведінки.

3. Екстернальна – виявляється у переважанні зовнішніх чинників певної поведінки.

4. Інтернальна – виявляється у переважанні внутрішніх чинників поведінки.

Привертає увагу той факт, що наведена типологія стратегій є причинною, оскільки має єдині внутрішні критерії, які віддзеркалюють сутність системної поведінки у зовнішньо-внутрішньому і суб'єктно-об'єктному планах.

Таблиця 1.

Дихотомії мотиваційних стратегій	
Інтернально-суб'єктна Екстернально суб'єктна	Інтернально-об'єктна Екстернально-об'єктна

Отже, за такого підходу, до певної міри полегшується завдання створення причинної типології мотивації, за умови допущення, що реальна людська поведінка – в масовидному і онтогенетичному планах - є поведінкою системною (при усій її унікальності та індивідуальній своєрідності).

Проникнення в сутність мотивації поведінки призводить до висновку про наявність основних, провідних мотивів, які сформувалися при життєво, що не ізолює особистість від обставин життя і не допускає одноманітності поведінки людини. У реальності завжди існує ціла структура способів, мотивів і операцій діяльності, об'єднаних координаційно і субординаційно сутністю основного мотиву, провідної стратегії. Не усі ситуативні мотиви і не завжди представлені в рисах характеру, на відміну від провідних і основних мотивів, які опосередковують більшість ситуацій залучення особистості до діяльності. Таке опосередкування зовні і в особистісному сенсі виражається в індивідуальному стилі діяльності, що дозволяє коригувати становлення і розвиток провідних мотивів.

У психологічних термінах зазначені чотири основні стратегії мотивації можуть бути розкриті як результат ортогонального відношення мотивації відношення (МВ) і мотивації досягнення (МД) (підкреслимо, що способи взаємодії є причинною основою типології мотивації).

Мотивація відношення – це найяскравіша характеристика особистості, яка лежить в основі визначення змісту самосвідомості людини. Основними елементами цього змісту є цінності, які виражають духовний потенціал особистості. Саме цей потенціал визначає основні напрями соціальної і професійної орієнтації людини, а також мотиваційні стратегії, з якими людина прагне актуалізувати основні особистісні цінності. МВ формується в онтогенезі людини, починаючи з індивідних властивостей, а саме в плані інтернальності-екстернальності.

Мотивація досягнення представляє сферу свідомості особистості. У цій мотивації представлені індивідні та індивідуальні властивості особистості, в мотивації досягнення людина розкриває себе і те, якою вона себе бачить. Виходячи з МД людина ставить перед собою конкретні цілі, прагне досягти певних результатів. Мотивація досягнення у цілому забезпечує соціалізацію людини в смислі її цивілізованості, саморегуляції поведінки.

Використовуючи ортогональну схему, представимо розгляд чотирьох основних мотиваційних стратегій (типів мотивації).

1. *Інтернально-суб'єктна стратегія (ІС).* Основний спосіб (мотив) взаємодії – домінування внутрішнього над зовнішнім, реконструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, коли самоактуалізація особистості здійснюється швидше логічно, ніж духовно. Результатом цієї реконструктивної мотивації найчастіше є уникнення складних ситуацій, у яких виникають гострі питання взаємодії внутрішнього і зовнішнього («уникнення» за К. Томасом). Духовна робота над собою, загострена рефлексія у самоудосконаленні в цілому представляють цей тип як інтернала, оберненого на себе, усередину, що адекватно інтроверсії. Мотивація відношення до себе домінує над мотивацією досягнення; самовідношення домінують над цілями – найважливішим стають досягнення, спрямовані на себе або на якісь абстрактні істини. Звідси - загальна спрямованість на види діяльності, що припускають відокремленість праці: учений, письменник, композитор (в системі ОВС – практичний психолог, експерт-криміналіст, викладач, науковець) тощо. Позитивний імідж цього типу ґрунтується на особистісній самодіяльності, що не виключає можливість співпраці у сфері творчості. При негативному іміджі, як правило, втрачається властиве цьому типу почуття відповідальності. Дана стратегія має своєю усвідомлюваною метою здійснення самоактуалізації людини як особистості (у розумінні цього процесу, яке пропонується А. Маслоу).

2. *Екстернально-суб'єктна стратегія (ЕС).* Основний спосіб взаємодії і його мотив – взаємне заперечення внутрішнього і зовнішнього, тобто негативне заперечення, що обумовлює певну стабільність розвитку особистості, його врівноваженість, ґрунтовність, повільність. По суті, це єдність мотивації відношення і мотивації досягнення, яка в реальності виражається у двох взаємодоповнюючих формах адаптації. Перша з них - це форма пригнічення, владарювання над іншими і над собою – у взаємному запереченні внутрішнього світу, як свого власного, так і світу інших людей. Друга форма - пристосування до устоїв інших людей і до власних звичок, що забезпечує певну стабільність існування, взаємовідносини внутрішнього і зовнішнього вирішуються переважно вольовим, довільним способом. Представники цього типу є водночас екстерналами і інтровертами, їхня поведінка може варіювати від покірності, сподівання на щасливий випадок або долю, до жорсткого пригнічення власної індивідуальності та індивідуальностей інших. Внаслідок цього у вирішальні моменти діяльності люди, що належать до цього типу, чинять цілком екстернально: покладаються на інших людей, на гороскоп, не відстоюють цілей чи стосунків, ховаються за хворобу, йдуть під «панцир». Їх імідж захищає досить хороша репутація надійної, постійної людини, авторитет, професіоналізм, володіння майстерністю. Результатом єдності мотивації відношення і досягнення є прагнення таких людей до компромісів (за К. Томасом – прагнення до пристосування). ЕО стратегія на основі інтернальності та екстравертованості у колективній діяльності сприяє спільній творчості і подоланню конфліктів і суперечок.

3. *Інтернально-об'єктна стратегія (ІО).* Основний спосіб (мотив) взаємодії - взаємне прийняття внутрішнього і зовнішнього, взаємне їх позитивне

заперечення, що обумовлює можливість саморозвитку особистості. Конструктивна єдність мотивації досягнення і мотивації відношення, результатом якого є прагнення до співпраці, урівноваженість внутрішнього і зовнішнього у взаємодії, є основою балансу цілей і відносин як у зовнішньому, так і у внутрішньому планах особистості. В ідеалі цей тип на основі інтернальності та екстравертованості спрямований до спільної творчості в усіх основних видах діяльності і в подоланні розбіжностей («співробітництво» за К. Томасом). Пасіонарність цього типу має велике соціальне значення, ІС стратегії властиві людям творчим, інтелектуальним, невибагливим, комунікабельним, допитливим. Найчастіше цей тип діагностується в у вибірках керівників, представників творчих об'єднань, студентів. Проте за відсутності достатньої самодисципліни або соціальної незатребуваності представники цього типу проявляють себе тільки як екстраверти та інтерналі, тобто переходять до інших мотиваційних стратегій, втрачаючи свою особистість, свій типологічний імідж. Цілком усвідомлюваною метою особистісного розвитку людини в суспільстві на основі даної стратегії мотивації є процес культурного зростання. Людина поступово стає не лише цивілізованою і соціалізованою істотою, але і особистістю, що здійснила себе в самоактуалізації.

4. *Екстернально-об'єктна стратегія (ЕО).* Основний спосіб (мотив) взаємодії - заперечення внутрішнього по відношенню до зовнішнього. Це прояв мотивації відноситься не лише до себе, а й до інших: усі повинні наслідувати певну ідею, правило, норму, мету тощо. Це деструктивна єдність мотивації відношення і мотивації досягнення, яка виявляється в прагненні до певного «змагання», «суперництва» (за К. Томасом), на основі якого здійснюється самоствердження особистості у зовнішньому світі. Цілі і стосунки людини при цьому перебувають у дисбалансі: домінують цілі, досягнення яких за екстернальними уявленнями залежить не стільки від раціонального, скільки від ірраціонального, від збігу обставин. У поведінці представників цього типу домінує екстравертованість та екстернальність, яка опосередковує взаємовідносини особистісного (внутрішнього) і об'єктного (зовнішнього). Імідж цього типу певною мірою є продуктом не лише виховання, але й обставин, що іноді некритично сприймаються. Екстернально-суб'єктна мотивація забезпечує соціалізацію людини як особистості і передуює можливостям її самоактуалізації. ЕС стратегія притаманна людям мужнім, сміливим, пасіонарним, енергійним, активним, в системі ОВС такий тип мотивації властивий співробітникам спеціальних підрозділів, підрозділів кримінальної міліції тощо.

Наведені описи типів мотивації можуть бути доповнені змістом, що відноситься до проявів основних типів темпераменту, особистісних станів за параметрами активності і реактивності. Ця сутність не зникає в стресових або сприятливих ситуаціях; у цілому опис типів мотивації можна розгорнути досить широко у порівнянні з описами інших типологічних властивостей особистості, оскільки вплив параметра спрямованості, до якого належить мотивація і інші регулятивні утворення, є найбільш яскравим. Незважаючи на широкі можливості варіабельної поведінки, сутність взаємодії завжди відповідає в конкретних умовах особистісного розвитку тільки одному основному типу взаємодії з чотирьох можливих. Тобто підстави причинної типології є не про-

сто істотними, але і сутнісними, такими, що відповідають родовій сутності людини, яка проявляється в чотирьох основних способах внутрішньої і зовнішньої взаємодії.

Методика «Конструктивність мотивації» (КМ)

Стосовно цієї методики в літературних джерелах наводяться дані про позитивні кореляції конструктивності мотивації з особливостями інтелекту і властивостями особистості за параметрами реактивності і активності [3]. Це дозволяє практично і теоретично ідентифікувати зміст і сенс методики з уявленнями про розглянуті вище мотиваційні стратегії, що утілюють параметри конструктивності мотивації людини. Дані, отримані за цією методикою, для більшої інформативності і ґрунтовнішого аналізу мотиваційних стратегій поведінки працівників ОВС, доцільно доповнити деякими іншими, зокрема методиками К. Томаса і Дж. Роттера [3; 6].

Інструкція обстежуваному. Уявіть собі, що Ви – екзаменатор, який оцінює нижченаведені судження таким чином: ті, з якими Ви не погоджуєтесь оцінюються балами 1 і 2, а ті, з якими Ви згодні – балами 4 і 5 Оцінки ставляться за першим Вашим враженням навпроти номерів суджень.

Список суджень (наводиться російськомовний варіант згідно з модифікацією О.П. Єлисеєва):

1. Первый блин – всегда комом;
2. Чья земля – того и хлеб;
3. Мягко стелет – жестко спатъ;
4. Ум хорошо, а два – лучше;
5. Руби дерево по себе;
6. Худую траву с поля вон;
7. Не подмажешь – не поедешь;
8. На вкус и цвет товарищей нет;
9. Чужая душа – потемки;
10. Загнанных лошадей пристреливают.
11. Лучше поздно, чем никогда;
12. Ни у кого нет полного ответа, но у каждого есть что добавить;
13. На языке мед, а на сердце – лед;
14. Кто смел, тот и съел;
15. Цыплят по осени считают;
16. Правда в огне не горит и в воде не тонет;
17. Выше головы не прыгнешь;
18. Волков бояться – в лес не ходить;
19. Лучший способ разрешать споры – избегать их;
20. Выноси заботы на свет и держи с друзьями совет;
21. Ласковое телятко двух маток сосет;
22. Всяк сверчок знай свой шесток;
23. На свете ничего нет, что заслуживало бы спора;
24. Дружно – не грузно;
25. И мутную воду пьют в невзгоду;
26. Фоме – землю копать, а Ереме – над ним воеводой стоять;
27. Дружба дружбой, а служба – службой;

28. Справедливость всегда торжествует.

Обработка результатов здійснюється за допомогою наступного ключа:

1. 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27

Сума: ____ (інтернально-суб'єктна)

2. №1, 5, 9, 13, 17, 21, 25

Сума: ____ (екстернально-суб'єктна)

3. 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28

Сума: ____ (інтернально-об'єктна)

4. 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26

Сума: ____ (екстернально-об'єктна)

Сума балів від 7 до 14 свідчить про низький рівень сформованості певної мотиваційної стратегії, від 15 до 24 – про середній рівень мотиваційної стратегії, від 26 до 35 балів – про високий її рівень. Власні дослідження свідчать про те, що використання тесту «Коструктивність мотивації» дозволяє практичному психологу робити обґрунтований висновок щодо домінуючого виду мотиваційної стратегії працівників органів внутрішніх справ, що має велике значення для прогнозування ефективності професійної діяльності, вибору для працівника міліції оптимальної спеціалізації і планування можливостей його подальшого професійного і особистісного зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
2. Барко В. И. Профессионально-значимые индивидуально-психологические особенности руководителей органов внутренних дел / А. А. Марченко, В. И. Барко // Психопедагогика в правоохранительных органах. – Омск : Омская академия МВД России. – 2013. – № 2 (53). – С.10–14.
3. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / Елисеев О. П. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С. Л.; 2-е изд. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
6. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Собчик Л. Н. – СПб. : Речь, 2003. – 624 с.
7. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

УДК 159.9:37.015.3

Бочарова С.П., д. психол.н., професор;

Гульбс О.А., д. психол. н., доцент, ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається теоретичні та методологічні підходи дослідження професійної свідомості особистості викладача як суб'єкта категоризації. Пропонується бачення авторів на проблему категоріальної структури професійної свідомості викладачів і пов'язується з підготовкою майбутніх викладачів.